

dő, Ebed, Kölked, Ravasz, Gyisznyód, Farkas, Nyest, Csuka, Sügér, Csik, Bogár, Som, Somos, Búza, Kérő, Látó, Útő, Nyúzó, Leső, Kapó, Maradék, Játék, Nemhívó, Nemvaló, Hitlen stb. Ennek a szolgáló rétegnek köszönhető Magyarország helynévanyagának a magyar jellege. Nem az előkelő osztály, hanem a köznép nevezte el a falvakat, dűlőket és patakokat, ettől az osztálytól vették át a szomszédságunkban lakó, illetőleg később beköltözött szlávok, németek és oláhok a helyneveinket.

Kniezsa István azt is közli helynévkutatási munkájában, hogy az avarok leverése után (805) bajor népelemek Zala megyébe, a Balaton mellé, Pozsony környékére és a Rába környékére telepedtek. A magyar honfoglalás azonban ezeket a telepéseket elűzték vagy megsemmisítették. A kutatás alkalmával a honfoglalás előtti németiségből a XI. században egyetlen helynév vagy népcsoport sem volt már adathozható. Csupán Ödenburg/Sopron, Wieselburg/Moson, meg néhány folyónév, de ez nem azt jelenti, hogy itt németek voltak. Ezek a nevek a határainkon túl összefüggő tömbben élő német ajkúak emlékezetében maradtak meg, hiszen a városok közel voltak, a folyók meg náluk eredtek.

Az avarok leverése utáni bajor előrenyomulás keletre (805–900) lényegében nem tartott tovább, mint a magyaroknak a pozsonyi csata utáni nyugatra való előrenyomulása (907–1038) az Enns folyóig. A németek a pozsonyi csata után gyorsan futottak el Pannoniából, illetve az egykori Avar Birodalomból. Ezzel szemben a magyarok csak lassan vonultak vissza a 955-ös lech mezei vesztes csata után. Először 972-ben az Enns folyótól Melkig, majd 985 után a Fische folyóig. A magyarok gyeplelve (ütközözónája) István király haláláig (1038) a királyság határa előtt osztrák területen volt, csak utána húzódott vissza a mai Burgenland területére. Attól függetlenül, hogy a magyar területen német ajkú népcsoportok, vagy helynevek a Karoling időből már a XI. században sem voltak adathozhatóak, az osztrákok e magyar területet Karoling területként emlegetik. A magyarok az Ennsig uralt területet nem tartják magyarnak. Magyar népelemek ugyan itt sem adathozhatóak, de Árpád-kori helyneveink most már igen. Nem beszélve a több mint száz *Unger, Hunger, Wenger* helyneveinkről, amelyek még bajor országba is átnyúlnak és valószínű, hogy a későavar-onogur-előmagyar (székely?) időből (670) származnak.

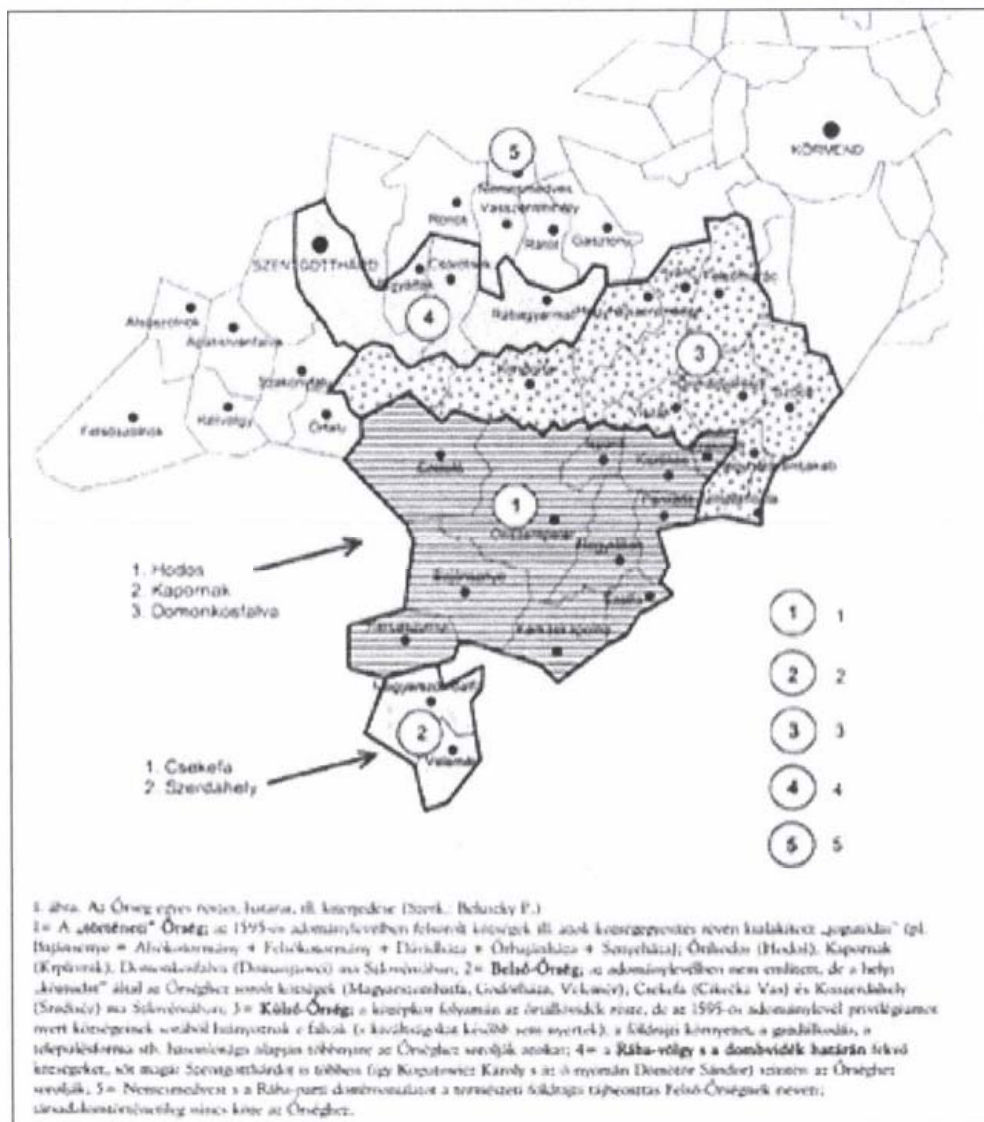
Alsó-Ausztriában lévő Árpád-kori helyneveinket az alábbiakban azért sorolom fel, hogy láthassuk a hasonlóságot a fentebb említett magyarországi szolgáló népünk nevével: Samendorf/Som, Adersdorf/Sándor, Artstetten/Tölgy, Ockert/Ókút, Zaingrub/Szúnyog, Schoderle/Sátor, Ollern/Rónaság, Kirchschlag/Kőrslak, Züggen/Szék-Székely, Jeus/Nyúl, Stralbach/Mocsár, Schorber/Sárvár, Semingdorf/Somos.

Feltűnő tehát, hogy a magyarság a XIV. századig az egész mai német nyelvterületen (Burgenlandban) egyetlen német víznevet sem vett át, helységnevet is csak négyet-ötöt, míg a németek majdnem egész helynévanyaga a magyarból, vagy a szlávból származik. Ez a tény pedig világosan mutatja, hogy a magyarság itt a X. valamint a XI–XII. században számba vehető német lakosságot nem találhatott. A XI. századtól megkezdődik ugyan a bevándorlás, de a terület német többségűvé csak a XV. századtól válik, amiben nagy része volt a német eredetű egyházi és világi birtokosoknak (hospeseknek = vendégeknek), akik birtokaikra a természetlen alpesi tájakról német ajkú telepéseket hoztak. A különben is gyéribben lakott egykori nyugati gyepléven, amelyet túlsúlyban a magyarokhoz csatlakozott rokon népek védtek, az elnémetesítés a Batthyányiak és Esterházyak idejében sem szűnt meg. Ők az osztrák területekről a rekatolizáció elől menekülő németajkú protestánsokat fogadtak be. A végleges elnémetesítést a török háborúk által kiirtott, egykori magyar, besenyő, kékkend, székely és más határeink helyére hozott német és horvát ajkú telepések fejezték be.

Dr. Somogyi László

Az Őrség – az ellentétek szűkmarkú, szép földje

Az Őrség, ez az alig több, mint 300 km² kiterjedésű táj markáns ellentétpár fókuszában létezik évszázadok óta. Egyfelől az élet feltételei, a táj adottságai kifejezetten szűkösök, kedvezőtlenek; az Őrséget nem kényeztette a természet; mezőgazdaságának meg kellett küzdenie a nehezen művelhető, alacsony termőképességű, rossz vízgazdálkodású talajokkal, a hűvös éghajlattal. A táj periferián fekszik, határvidék; a fontosabb útvonalak története során szinte mindvégig elkerülték, ásványkincsei a fazekasipar nyersanyagául szolgáló anyagon kívül nincsenek. Városképző energiákkal nem rendelkezett, kis piacközpontjai – Körmend, Szentgotthárd, Muraszombat – a táj határain kívül esnek, a munkaalkalma-

kat kínáló jelentősebb települések az Órség legtöbb községétől ma is távol fekszenek. (Az Órség „főhelye”, Óriszentpéter csak néhány éve nyert városi rangot, városi funkciókkal jelenleg sem rendelkezik, lakosság száma alig haladja meg az ezer főt.) Ráadásul a faluállomány rendkívül elaprózott, a kicsiny falvakban – hiába voltak össze az utóbbi évtizedekben több községet – átlagosan 265-en élnek napjainkban. Márpedig az „*aprófalvas tünetsoport*” (a munkaalkalmak szűkössége, az alapfokú intézmények – iskola, óvoda, orvos, gyógyszerár, jegyzőség stb. – hiánya, a menekülésszerű elvándorlás s az ennek következtében torzuló demográfiai és társadalmi szerkezet, az elérhetetlen eladhatatlan ingatlanok stb.) hosszú idő óta gyöttri hazánk legtöbb aprófalvas vidékét.

Ugyanakkor az Órség nem sodródott az ország leghátrányosabb vidékei (kistérségei) közé, nem vált az ország „hátsó udvarává”, mint ahogy erre a sorsra jutott sajnálatos módon jónéhány tájunk, kistérségünk (pl. a Bodrogköz, a Cseréhat, az Ormánság, Bihar megye „maradék”, az Abauj-Hegyközi kistérség, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nem egy kistája és így tovább). Az Órségben története során mindvégig s ma is „*magabíró*” helyi társadalmak éltek-élnek; az itt élők a lehető legtöbbet hozták ki mostoha környezetükből. Erről tanúskodnak az 1. táblázat adatai, melyek még nem is tükrözik mara-

déktalanul egy-egy kistérség állapotát (a települések, épületek, porták rendezettségét vagy elhanyagolt voltát, a kultúrtáj állapotát, a devianciákat stb.).

Kistérségek ill. területjegységek	Az 1000 lakosnál kisebb községek aránya, %	Nyilván-tartott állás-kereső, %	1000 lakosra jutó adózó	1 adófizető-re jutó adóalap	1000 lakosra jutó szociális segélyezett	1000 lakosra jutó személygépkocsi	1000 lakosra jutó vállalkozás	Vándor-lási különbözet, 2000–2007, %*
<i>Őriszentszéki Kistérség</i>	100,0	8,3	446	1 307 754	11	329	100	-0,4
Abaúj-Hegyközi Kt.	86,4	24,0	315	1 271 395	82	199	50	-9,2
Encsi Kt.	85,7	22,4	313	1 330 275	92	196	47	0,2
Bodrogközi Kt.	68,8	21,7	294	1 157 986	102	186	30	-6,8
Fehérgyarmati Kt.	87,5	19,6	319	1 231 182	83	240	69	-7,0
Vásárosnaményi Kt.	80,8	20,1	316	1 358 457	79	241	75	-8,7
Sellyei Kt.	97,1	21,4	372	1 184 142	85	223	58	-7,7
<i>Borsod-Abaúj-Zemplén megye</i>	66,7	12,9	377	1 599 527	54	234	79	-5,1
<i>Országos átlag</i>	60,8	6,7	431	1 757 931	19	300	123	-

*Belföldi vándorlás, évi átlag

1. táblázat: Az Őrség s néhány más kistérség társadalomstatisztikai mutatói, 2007

Mielőtt alaposabban szemügyre vennék a vázolt ellentmondás elemeit, határozzuk meg vizsgálódásunk tárgyának, az Őrségnek kiterjedését, határait. Meglepő módon a tájhoz tartozó települések köre annak ellenére sem egyértelmű, hogy az Őrség azon tájaink közé tartozik, melyek egykor közjogi kategóriát is jelentettek,¹ nem úgy, mint számos néprajzi, földrajzi tájunk, melyek „csak” a környéken élők tudatában (mentális térképén) jelentek meg, nyerték el többnyire bizonytalan határaikat, mint pl. az Ormánság, Göcsej, a Rábaköz, a Palócföld, a Zselic. A „történeti” Őrséghez való tartozás nem lehet vita tárgya; az őrt-állóknak kiállított adománylevelek, az őrkapitányok működési területét rögzítő iratok következtetésen 18 községet soroltak a XVI. század óta az Őrséghez (1. ábra). A „történeti” Őrség területén ma 11 község osztozik;² az „eredeti” 18 községből többet közigazgatásilag egyesítették (Bajánsénye = Őrbajánháza+Senyeháza+Kotormány+Dávidháza, Kercaszomor = Kerca+Szomoróc), három pedig a trianoni békeszerződés a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak ítélt, s ma Szlovéniához tartoznak.³ Az őrségi „köztudata” egyértelműen az Őrséghez sorolja az ún. *Belső-Őrséget* a rokoni-házassági kapcsolatok, az azonos – református – vallás, a gazdálkodás- és településformák hasonlósága alapján, noha a Belső-Őrség falvai nem voltak részei az őrkapitányságnak, a Batthyányi-birtokoknak, más járáshoz tartoztak. A Belső-Őrséghez Velemér, a ma már egy községet alkotó Magyarszombatfa és Gődörháza tartozott, valamint a szintén Szlovéniához csatolt Csekeháza (Likečka Vas) és Kisszerdahely (Središće). A *Külső-Őrség* falvai a középkorban ugyancsak az őrtálló-vidék részét alkották, de a kiváltásait többé-kevésbé megőrző községek közé nem sikerült bekerülniük. A néprajzi irodalom e községeket olykor a (Vasi) Hegyhát területéhez sorolja, viszont a közelmúltban létrehozott őriszentszéki kistérség területe pontosan egybeesik a „történeti” Őrség, valamint a Belső- és Külső-Őrség területével.⁴ Az így elhatárolt Őrséget ma egy városi rangú település, Őriszentszék és 21 község alkotja, területe épp hogy meghaladja a 300 km²-t (jóval kisebb kiterjedésű tehát, mint Budapest) s alig hét ezren lakják nap-

¹ Hasonlóan a Jászsághoz, Kis- és Nagykunsághoz, a Hajdúsághoz, a Hegyaljához stb. Az egykori közjogi különállás, a lakosság közösségi tudata, a táj jó „marketingje”, a tudományos-irodalmi érdeklődés nyomán az Őrség felkerült a magyar lakosság „mentál map”-jére.

² Szalafő, Ispánk, Kiszrákos, Szaknyér, Pankasz, Nagyrákos, Szatta, Őriszentszék, Kerkáskápolna, Bajánsénye, Kercaszomor.

³ E három község: Őrihodos (Hodoš), Domonkosfalva (Domanjzovci), Kapornak, (Krplivnik)

⁴ A Rába-völgy s a dombvidék határán fekvő falvakat – Rábagyarmat, Csörötnek, Magyarlak –, sőt magát Szentgotthárdot is többben, így a Dunántúl geográfus leírója, Kogutowicz Károly és az etnográfus Dömötör Sándor szintén az Őrség részének tekintette, már kevésbé megalapozottan. A természeti földrajzi irodalom a Rábától északra fekvő dombvidék országhatárig húzódó keskeny sávját Felső-Őrségnek nevezi, tévesen.

jainkban (2007: 6784 állandó lakos); 2001-ben a táj lélekszáma még megközelítette a 9 ezer, 1949-ben pedig meghaladta a 17 ezer (!) főt.

S akkor térjünk vissza ahhoz az ellentétpárhoz, az „ellentetek” között feszülő „erőterhez”, amely véleményünk szerint alapvetően meghatározta a táj társadalomtörténetét, az itt élők mindennapjait csakúgy, mint helyüket a világban.

Az Őrséget járókat megnyeri a táj bája, természetközelsége, szépsége; az itt élők mindennapjai még ma is a természettel való szoros kapcsolatban telnek. A „természet” a laza településszerkezet részeit is kihasználva szinte a lakások küszöbéig húzódik. Az évezredes kultúrtáj-formáló munka eredményei ellenére nem változott meg a felismerhetetlenségig a természeti környezet; a botanikusok szerint a táj kétharmadát ma is „természetes” növénytakaró fedi. Az erdő napjainkban is a tájkép hangsúlyos eleme (mégpedig az ember számára nehezebben meghódítható bükk- és fenyőerdő, a magyar monda- és mesevilág „fekete erdeje”), behúzódik az épületek köré, a portákra, temetőbe. Kevésbé ismeretes viszont, hogy e szép föld ugyancsak *sűkmarkú* (az „ember” szemzőgéből): az Alpok keleti előteréből a folyók, patakok által idehordott s itt felhalmozott vastag kavicstakarón vékony talajréteg alakult ki, mégpedig az őshonos fenyvesek alatt – a bőséges csapadéktól „támogatva” – kötött, rossz vízgazdálkodású, nehezen művelhető, tápanyagokban szegény, savanyú, szántógazdálkodásra szinte alkalmatlan talaj képződött. Az őrségi földek ún. „aranykorona-értéke” 5 alatt maradt – Farkasfán pl. átlagosan csak 2,4 aranykorona – miközben az Alföld némely tájain, pl. Békés megye déli harmadában a 30 aranykoronát is elérhette ez az érték. A mostoha adottságokon egyrészt az ún. „bakhátas” szántással próbáltak úrrá lenni az őrségiek: a szántókon alacsony hátakat alakítottak ki – többnyire öt „fogást” szántottak össze –, a hátak között sekély árkok futottak; ez utóbbiakban gyűlt össze a felesleges csapadékvíz (ám így a szántók kb. 1/3-a kiesett a termelésből).⁵

Másrészt az Őrségben a *szántógazdálkodásnak sajátos rendje* alakult ki. A szántók kialakításának első lépése az erdőirtás volt, ám az erdőirtást erősen korlátozta, hogy az erdőktől elhódított termőföld tápértéke alacsony, rendszeres trágyázás nélkül legfeljebb 1-2 évig adott elfogadható termést. Az irtással nyert földek trágyaigényét istállótrágyával kielégíteni nem lehetett. Így alakult ki az irtványgazdálkodásnak az a rendszere, amelyben az irtványoknak csak egy részét tartották állandó, folyamatos (szántó) művelés alatt, a jobb minőségű talajfoltokon, lehetőleg a települések belsőségei közelében. E földeket – nevezhetjük *belső szántóövnék* is – rendszeresen trágyázták, viszonylag sokféle terménnyel hasznosították (rozs, zab, kevés búza, burgonya, köles, hajdina, len stb.). Az *irtványok külső övezetében* csak az irtást követő egy-két évben vetettek, majd 5-6, esetenként több évig is legelőként hasznosították e földdarabokat, melyeket lassan visszafoglalt az erdő. A fiatal sarjerdőt aztán felégették; a talajba került hamu csökkentette annak savanyúságát s némi tápanyagot is adott. Az így nyert földterületbe aztán ismét vetettek, s a ciklus kezdődött előlről. Így viszont a „papíron” kimutatott szántóterületnek csak egy része állt művelés alatt.⁶ Az irtványgazdálkodás ezen rendszere mellett természetesen nem alakulhatott ki a „szokványos” határhasználati rend, a nyomásos gazdálkodás, így nem volt nyomáskényszer sem, csakúgy mint vetésforgó, s az erdők is egyénileg birtokolták. Még a két világháború között is 3–4–5 mázsás búza- és rozstermést takarítottak be egy-egy holdról, kukoricából 6–7 mázsát, burgonyából 18–20 mázsát. A mezőgazdasági termelés természeti adottságai tehát *kifejezetten kedvezőtlenek* az Őrségben, márpedig a XX. század közepéig a mezőgazdaságnak kellett eltartania a táj majd minden lakóját.

A természeti környezet messzemenően befolyásolta a *településrendet* is. A táj meghódítói a folyó- és patak völgyek felől vették birtokukba a hatalmas erdőségeket. Lakóházaikat, gazdasági udvaraikat azonban nem a vizenyős, nehezen járható, lápokkal meg-megszakított völgytalpakon építették fel, hanem a lankásabb lejtőkre, a fennsík peremére, a völgyvállakra. Itt futottak az utak is. Ráadásul a „magyar” középkor elején idetelepített őrtállók s családjuk egymástól távolabb, egy-egy irtványon vetették meg lábukat. Az egyes családok irtványai többnyire nem érintkeztek egymással, nem alakultak ki elkülönült belterülettel rendelkező települések. A család osztódása esetén újabb lakóalkalmatosságok, gazdasági épületek, ólak, a gazdasági udvar kiegészítő kellékei létesültek az „eredeti” épületek mellett, azok közelében; épületesoportok, gazdasági udvarok, gyümölcsösök-kertek laza csoportjai alakultak

⁵ Az Őrségben a csapadék éves átlaga meghaladja a 800 mm-t (az Alföldön alig több 500 mm-nél), a napsütéses órák száma 1770 évente (az Alföld déli peremén ez az érték meghaladja a 2100 órát). Míg az ország nagyobb részén a párolgás és a csapadék egyenlegében vízhiány mutatkozik, az Őrség évi 125–150 mm vízfelesleggel rendelkezik.

⁶ Pl. az 1828-as összeírás szerint Szalafőn a 44 jobbágytelek 2640 holdjából csak 780 holdon volt vetés, többnyire rozs, és némi zab és búza.

ki, az ún. *szerek*.⁷ A szereket *Nemesnépi Zakál György*, az Őrség első leírója (1818) Szalafő esetében a következőképp jellemezte: „...a mely szerek egymástól távol esnek; mezők és rétek választják el azokat egymástól, sőt néha még az ugyanazon Szerben lévő Házakat is...”⁸ Egy-egy mai község több, akár 5–10 szerből áll.

Ásványkincsek nem gazdagították az őrségieket, igaz, a fazekaskodáshoz jó minőségű anyag állt rendelkezésükre; működött is jónéhány gerencsér vidékünkön, különösen a Belső-Őrségben. Gyártmányaikkal többnyire Somogyba szekereztek, azt gabonára cserélendő. Az Őrség távol esett az ország „közepétől”, gazdasági központjaitól. Messze környék híján volt városfejlesztő energiákból is; Szombathely, a mai megyeszékhely csak a XIX. század derekán indult gyorsabb fejlődésnek. Még leginkább Kőrmend, a Batthyányi-uradalmak egyik központja, a meglehetősen élénk forgalmú mezőváros számított a környék piacközpontjának. A rómaiak borostyánkő útja ugyan elhaladt a mai Őrség közelében (a Szombathely–Kőrmend–Zalalövő–Ljubljana vonalon), de a középkor vagy az újkor fontosabb útvonalai elkerülték. *Periféria* volt tehát az Őrség, de stratégiai jelentősége nem becslhető le, délnyugatról határolta-védte az országot. A környék a gyepek részévé lett, s stratégiai szerepét III. Henrik német-római császár 1051-es hadjárata igazolta.⁹ Ettől az időponttól számítható a *kaputáj-jelleg* ellentmondásos volta: hátrányos volt periférikus helyzete, határzóna-volta a török hódoltság idején – Kanizsa eleste (1600) után a török számos rablóportyát vezetett az Őrség területére, adóztatta a falvak népét –; a „trianoni” hátramegvonás az ország zárt zugába szorította a tájat; a szocialista korban, különösen az elején a „holt” határzóna részévé vált.

De olykor *kedvező* hatásai is megfigyelhetők.

A határmentiség első kedvező következménye maguknak az „*öröknek*” a *letelepítése* volt. Az örököt az addig birtokba nem vett, királyi tulajdonban lévő területre telepítették a XI. században (nemcsak az Őrségbe, hanem Zala megye egyes vidékeire, meg a Rábától északra, a mai Ausztria területére is). A királyi népei voltak, a királyi birtok használatáért a határőrzéssel szolgáltak, saját őrnagyuk vezetésével álltak, ami bizonyos autonómiát, különállást és szervezetséget nyújtott számukra. Az államalapítás utáni másfél-két évszázadban nem tartoztak a vármegyék szervezetébe. Az Őrség népe nem volt szolganép. Joggal feltételezzük, hogy az a „tartás”, magabírási, amelyet korábban említettünk, erre az állapotra vezethető vissza, meg arra a kemény, küzdelmes életmódra, melyre az őrtállók kényszerültek. Nem is csak, vagy nem elsősorban a „hadí életmódra”, hanem arra a kemény munkára, amelyet a magát nem könnyen megadó természet meghódítása, eke alá fogása jelentett. (A szomszédos szentgotthárdi ciszterciata gazdaságban 1 kh erdő égetéses irtása 135 munkanapot igényelt.) Akkor is helytállóan bizonyul ez a feltételezés, ha a XIII. században fokozatosan megváltozott a határőrizet mikéntje. A gyepek, gyepelemek szerepét a tatárjárás során jól bevált várak, városok-városfalak vették át. A gyepek védelmére kirendelt őrtállók szerepe csökkent, kedvező közjogi helyzetük *jogalapja megszűnt*. Pont akkor, amikor felgyorsult hazánkban a rendi társadalom (a feudalizmus) szervezeteinek kialakulása, majd megszilárdult ez a társadalmi tagolódás. Az őrtállók választás előtt álltak, számukra fel- s lefelé, a nemesi osztály vagy a jobbágyi állapot felé is vezetett út. Zalában vagy a Felső-Őrségben (ma Ausztria) egy sor falu lakossága nemességet nyert. Az őrségiek nem tudtak a nemesség soraiba kerülni, de a jobbágyi állapot felé vezető lejtőn sikerült megkapaszkodniuk. Egy 1270-ben kelt, Órimagyaródnak adott kiváltságlevelé szerint az őrségiek még saját őrnagyuk vezetésével állottak, földesuruk nem volt, vámmenteséget élveztek, ám már a vármegye joghatósága alá tartoztak. Ebben s a következő évtizedekben már egységesen a korábban említett 18 községet sorolták az Őrséghez. 1392-ben aztán magánföldesúr kezébe került a 18 község is, ám továbbra is őrizték korábbi kiváltságaik egyes elemeit: hivatalában maradt az őrnagy, a földesurak saját kezelésű uradalmakat nem létesítettek itt.¹⁰ A földesúri fennhatóság alatt is

⁷ A szereket a Néprajzi Lexikon a következőképp jellemzi: *szere*: 5–10 házból álló kis, domboldali vagy dombháti település. Átmenet a *szórványtelepülés* és a *halmazfalu* között. Eredetileg valószínűleg minden szer helyén egy család lakóháza és gazdasági udvara állt a körülötte irtott föld egyik pontján. Később a család szaporodásával újabb házak épültek az első mellé... A telkek általában nem sorban helyezkedtek el, hanem rendezetlenül, szétszórtan. Egy-egy szeren még a XX. században is nagyrészt rokonok laktak.”

⁸ *Nemesnépi Zakál György*: Eörseghnek leírása. 1818.

⁹ III. Henrik császár, aki Magyarországot a Német-Római Császárság hűbérésével kívánta tenni, 1051-ben a Passauban gyülekező birodalmi seregével 1051-ben délről, a Mura völgyén keresztül, a Zala forrásvidékén át nyomult be az országha, mivel a Duna melletti „kapun” az árvizek miatt nem tudott áthaladni.

¹⁰ *Stahl Ferenc* a következőképp jellemezte az Őrség jogállását az 1500 körüli években: „Viszonylag szabadon éltek elzárt falvaikban. Az egykori szabad státútumok fennmaradt szervezeti kereteit a földesúri hatalom beépítette birtokai igazgatási rendszerébe. Ez a továbbélt ősi szervezet segítette őket az egykori szabadság emlékének továbbörökítésében. Ez a hagyomány vált azután a következő század végén, a földesúri családdal folytatott küzdelmük idején öntudatos fellépésük egyik mozgatójává”. (Az őrség jogállása. Vasi Szemle, 1974.)

több tényező erősítette az őrségiek öntudatát. Így maga a természeti környezet, a hozzá igazodó határhasználati-gazdálkodási rend, amely távol tartotta az allodiális gazdálkodást (a földesúr saját kezelésű földjeit) a táj falvaitól, ritkította a „feudalizmus” képviselőinek jelenlétét. Aztán a hódoltság másfél százada: az Őrség a Királyi Magyarország és a Hódoltság határzónájába esett. A határhelyzet növelte ugyan az Őrség lakóinak terheit, a rablóportyák veszélyét, de lazította a magyar földesúrtól való függetlenségét. Végül az őrségiek öntudatát erősítette a táj „kölcsonkapcsolata” a protestantizmussal. A XVI. században, amikor a Dunántúl népe is áttért a protestáns vallás(ok)ra, az Őrség is kálvinistává, kisebb részben lutheránussá lett. Aztán amikor az ellenreformáció a XVII. század végén a Dunántúl nagy részét visszahódította, az Őrség, épp bizonyos autonómiájának köszönhetően protestáns maradt. A későbbiekben aztán a protestáns vallás-egyház is támogatta az őrségieket antifeudális törekvéseikben. Ellenálltak a katolikus egyház – a Battyhányak által is támogatott – erőszakos templom – visszafoglalási kísérleteinek, öngazgatási mintákat kölcsönöztek a protestáns egyházaktól.

Ez a pislakoló szabadságvágy illetve identitástudat aztán 1795-től kezdődően ismét ösztönzést, megerősítést nyert a nemesi jogállásért indított per során. A per egészen 1848-ig húzódott, addig eredmény nélkül, ám az 1848. évi áprilisi törvények, a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatása nyomán okafogyottá vált. Ám hozzájárult az őrségiek öntudatának, feltörekvési vágyainak, „öngondoskodó” felfogásának-életvitelének erősödéséhez, végső soron a helyi társadalmak polgárosodásához. Az Őrség lakossága pl. már a XIX. század derekára kivetkőzött hagyományos viseletéből, a (paraszt)polgári életmód-életvitel elterjedt köreikben (pl. a lakásberendezésben – asztalos bútorok használata –, a gazdálkodásban, „polgári” ételek terjedésében stb.). A táj etnográfus kutatója, Bíró Friderika szerint az Őrségben az 1860-as, 1870-es években megtörtént az „...ugrás a középkorias rendi világból a XIX. századi civilizációba.”¹¹ A táj „társadalmi arculatát” az is befolyásolta, hogy a mezőgazdaságból élő lakosság zöme birtokos paraszt volt, s nem mezőgazdasági cseléd, napszámos vagy summás (1930-ban az önálló gazdák aránya Szattán 96,6, Szaknyéron 99,4, Magyarzombatán 95,1, Dávidháza 94,1%-ot tett ki). Az őrségi parasztgazdaságok a szűkös adottságok ellenére is igyekeztek hatékonyan, korszerűen gazdálkodni; pl. az 1935-ös mezőgazdasági összeírás szerint az őrségi sertésállomány 90%-a az akkor „korszerűnek” tartott hússertés volt, szemben az országos 20%-kal.

Erre a „magabírásra” a szocialista éra négy évtizede alatt különösen szüksége volt az Őrség népének, hogy lakóhelye ne váljék „rozsdávozezté”.¹² Az Őrséget is sújtották azok a vidéki térségeket, a falvakat, a mezőgazdaságot hátrányos helyzetbe hozó gazdaság- és társadalompolitikai intézkedések, amelyek minden magyarországi falusi térséget s a mezőgazdaságot. Az ideológiai kényszer hatására – hogy ti. „a szocializmus a világ legfejlettebb társadalmi rendszere” – csak a végeredményre tekintettel lévő, ezért pazarló, csupán a preferált ágazatokra – bányászat, energetikai-, nehéz- és hadiipar – és településekre – az „ipari tengely” városai-községei, az ún. szocialista városok, később a hatvanas-hetvenes években a megyeszékhelyek – korlátozódo beruházások, felülről vezérelt s diktatórikus gazdaságpolitika korában a gazdaságnak „kiélhető forrásokra” volt szüksége (vagyis a fejlesztések csak erősen selektívek lehetnek). A kiélhető forrásokat az akkori államvezetés a mezőgazdaságban, a falvakban, az infrastruktúrában, az életszínvonalban találta meg. Ezt a szisztémát támogatta a korabeli településtervezés, a településpolitika.¹³ Mindez sújtotta az Őrséget is, de emellett a határ menti fekvés – ráadásul a „határon túl” nem tartozott a „szocialista táborhoz” – távol tartott minden beruházást, „fejlesztést” közel s távol – így az ingázóvá válás lehetőségei is korlátozottak voltak –, a viszonylag sok, de igen alacsony termőképességű földdel rendelkező parasztgazdaságok tulajdonosai kuláknak minősültek, a kedvezőtlen adottságú tsz-ek ráfizetéseknek bizonyultak. Ráadásul egy-egy térség életminőségének alakításában az évtizedek során megnövekedett az alapfokú intézményekkel – tanács, illetve jegyzőség, óvoda, iskola, orvos, gyógyszerár, posta, boltok stb. – való ellátottság mértéke. Márpedig ezek többsége az aprófalvakban megszűnt, „körzetesítették” azokat egy olyan időszakban, amikor a „centrumfal-

¹¹ Bíró Friderika: *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a XVIII. század végétől napjainkig*. Szombathely 1975.

¹² A „rozsdávozezté” kifejezést ugyan a termeléstüket beszüntető, elhagyott, pusztuló bányászati- és nehézipari körzetekre alkalmazzák, e helyütt az elnéptelenedő-öregedő-szegényedő, mezőgazdasági termelést már alig folytató, pusztuló falusi térségekre használjuk.

¹³ Az 1950-es évek elején készült településhálózat-fejlesztési koncepció a 3000 főnél kevesebb lakosságú falvak fenntartását gazdaságtalannak tartotta. Az 1971-ben jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció is szorgalmazta az alapfokú intézmények körzetesítését, a falusi településállományt is fejlesztési kategóriákba sorolta, a hierarchia alján az „egyéb” településekkel, az apró- és kisfalvakkal. E koncepciókat számos településpolitikai intézkedés szolgálta (a helyi államigazgatás – tanácsok – az indokoltnál gyakoribb megszüntetése, a falvak többségének társközséggé minősítése, építési tilalom a külterületeken, a lakásépítési kölcsönök igénybevételi feltételeinek településtípusok szerinti differenciálása stb.).

vakban” működő intézmények felkeresése, igénybevétele nehézkes volt. Az Őrség az ország egyik legjellegzetesebb aprófalvas vidéke (ezt a szerves településrend még szélsőségesebbé teszi), nem véletlen, hogy a szocialista korszak végén csak Őriszentpéter tekinthető alapfokon ellátottnak, s Bajánsenyén és Pankaszon működött több alapfokú intézmény.¹⁴ A falvak többsége a közigazgatási beosztásban is „társközségnek” minősült (Őriszentpéterhez 5, Bajánsenyéhez 4 társközség tartozott az 1980-as években).

A vázoltak ellenére nagy (népesség)vesztések árán ugyan, de talpon maradt az Őrség. Jelen állapotának akár csak vázlatos leírására sincs itt lehetőségünk. Az Őrség sorsának alakulásában döntő szerepe van *munkaerő-piaci helyzete* alakulásának (illetve ma már, úgy tűnik, vendégforgalmának, sajátos „második otthon”-jellege kiformálódásának is). A második világháború után, az 1949-es népszámlálás szerint a keresők több, mint 80%-a a mezőgazdaságban dolgozott; az Őrség egyveretű agrártáj. Ingázók csak mutatóban akadtak, a nem a mezőgazdaságban dolgozó 17%-nyi kereső a mezőgazdaságiak közvetlen ellátását végezte (szatócs, kocsmáros, kovács, borbély, tanító, jegyző, pap, postás stb.). Az Őrség kerekén 6500 keresőből 1949-ben 5372 élt a mezőgazdaságból (82,7%), 1990-ben 1249 (40,7%), 2001-ben (újabb adattal egyelőre nem rendelkezünk) mindössze 258 fő (8,0%), vagyis 1990-ben a „49-es” agrármérséklet kb. 23%-ra, 2001-re 4,8%-ra csökkent. A táj mezőgazdasága *megszűnt a lakosság munkaadója lenni*. Akadnak községek, ahol 2001-ben egyáltalán nem írtak össze agrárkeresőt (Velemér, Kerkáskápolna) vagy számuk legfeljebb 1–5 (Ispánk, Hegyhátszentjakab, Viszák, Magyar-szombatfa). Természetesen ennél többen végeznek több-kevesebb mezőgazdasági munkát mellékfoglalkozásként, nyugdíjasként, „háztartásbeliként” a házi kertekben, gyümölcsösökben, tartanak néhány állatot – szarvasmarhát már nem, pedig valamikor ez volt a gazdák legfontosabb bevételi forrása –, olykor csak a falusi turizmus, az idelátogatók kedvéért. A munkalehetőségek nélkül maradt őrségiek előtt több lehetőség állt:

- (1) elvándorolnak,
- (2) foglalkozást váltanak és „ingázni” kezdenek,
- (3) nyugdíjassá, eltartottá, netán munkanélküliként segélyezetté válnak (ez a lehetőség természetesen csak 1990 után teremtődött meg) vagy szociális segélyen élnek,
- (4) végül, bármennyire is morbid „lehetőség”, a temetőbe költöznek.

Valamennyi „lehetőséggel” éltek az őrségiek.

Ad (1): Az elvándorlás évtizedek, sőt évszázadok óta tart (egy sor községnek a második világháború előtt volt a *népesedési csúcsa*, Ispánnak egyenesen 1880-ban, Velemérnek 1900-ban, Bajánsenyének, Hegyhátszentmártonnak, Szattának 1910-ben stb.), az elvándorlás olykor menekülésszerű, noha 1990 után annak üteme mérséklődött, mert a *mobilitás* népesség már elvándorolt, illetve néhány új lehetőség reménye – idegenforgalom, magángazdálkodás – is mérsékelte az elvándorlást. Így 1990 és 2001 között 1–8%-kal csökkent az elvándorlás révén a falvak lakossága, s akadt olyan község, mint pl. Ispánk, Őriszentpéter, Órimagyarósd, ahol a beköltözők száma meghaladta az elvándorlókat, s 2000 után is korlátok közt maradt az elköltözés (2000–2007 között évi átlagban 0,4%-os vándorlási veszteség). 1949 és 1960 között, az Őrség történetének egyik „legrosszabb” évtizedében viszont a lakosság 18,2%-kal csökkent az elvándorlás következtében, a ’60-as években pedig újabb 16,3%-kal. Az elvándorlás és a természetes fogyás következtében az Őrség népességszáma 17 241-ről (1949) 6784-re csökkent; a csökkenés kerekén 60%-os, vagyis az Őrség népe *majd egyharmadára zsugorodott* hat évtized alatt.

Ad (2): 1960 után a munkaerő-piaci problémák „megoldásában” elsősorban az ingázás általánossá válása játszott szerepet. Az 1990-es népszámlálás szerint az Őrség keresőinek *több mint fele lakóhelyén kívül* dolgozott. A táj határain kívül fekvő Kőrmend és Szentgotthárd jelentős munkaerő-vonzásra tett szert; noha az őrségi községek többsége meglehetősen távol esik az e kisvárosok kínálta munkahelyektől, mégis sokan választották ezt a lehetőséget.

Ad (3): Az itt élők *kétharmada (!) nyugdíjas, eltartott* (iskoláskorú gyermek, háztartásbeli), esetleg munkanélküli (2007 végén a munkaképes korúak 8,3%-a volt „regisztrált álláskereső”), valamint segélyeken élő. (Az utóbbiak aránya a kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet ellenére alacsony: 1000 lakos közül mindössze 11 részesül rendszeres szociális segélyben. Számuk az ország más, hátrányos helyzetű

¹⁴ Az is tévhit viszont, hogy „egykor” – pl. a két világháború között – ezek az intézmények minden kis faluban jelen lettek volna. Az Őrség és környéke 51 községéből 1930-ban 37-ben nem volt jegyzőség 15-ben nem működött iskola, felükben posta, de még lelkeszi hivatal sem létezett minden faluban.

térsegeiben többszöröse az őrséginek; pl. a Bodrogközi kistérségben 102, az Encsi kistérségben 92, a Csengeriben 88, az Edelényiben 85, a Fehérgyarmatiban 83 és így tovább. Az országos átlag is 19, ami utal az őrségiek sokat emlegetett „öngondoskodására”).

Ad (4): A táj lakosságának *természetes fogyása* tetemes; a hetvenes években a születések száma már csak hajszállal múlta felül a halálozásokét, az 1980-as évtizedben már természetes fogyást kellett elkönyvelniük az őrségi községeknek. 1990 és 2001 között a legtöbb falu lélekszáma legalább 10%-kal csökkent a természetes népmozgalom hatására (Szatta 18,2, Kerkáskápolna 15,4, Velemér 14,1, Hegyhátszentjakab 13,3, Ispánk 13,2% stb.). A 2000 utáni adatok szerint sem csökkent a természetes fogyás: 2000 és 2007 között, évi átlaga 12,1‰ (Vas megyében 4,9‰, az országos átlag 3,6‰). Ez a sajnálatos folyamat érthető, hisz az elvándorlás nyomán a helyben maradt lakosság átlagéletkora magas, a 60 évnél idősebbek aránya a kistérségben 27,2% (Vas megyében 21,6, az országos átlag 21,3%).

Megjegyzendő, hogy nem jellemző a „mélyszegények” beköltözése az Őrségbe – ezt az itteni magas ingatlanárak sem teszik lehetővé –, viszont a természeti környezet kellemes volta, a táj, a települések „rendezettsége” jónéhány tehetősebb városi lakost vonz, akár állandó letelepedés céljából is.

Mindazonáltal a nyugdíjasok-eltartottak-járadékosok magas aránya, a keresők jelentékeny hányadának a tájon kívüli munkavállalása azt eredményezi, hogy a *lakosság szinte „lébeg” a táj felett*, feltételezhetnénk, hogy egy „szelíd fuvallat” is elnépteleneíthetné az Őrséget. A valóság természetesen – s szerencsére – bonyolultabb: már maga a kellemes otthont nyújtó táj szeretete, előnyei – rusztikusabb, természetközeli élet – is kötőanyagot jelent a táj s lakói között. Ezek az adottságok, mint említettük, ma már állandó idetelepedésre is készítetnek némelyeket, vagy legalábbis huzamosabb tartózkodásra (második otthonok). Ez a folyamat a jövőben fel is erősödhet. A „szokványos” idegenforgalom is növekszik, ez azonban elsősorban rövid időre korlátozó, látogató turizmus. Az Őrségben töltött évi vendégéjszakák száma 1 főre számolva 4,3, ami meglehetősen kevés (a Csepregi kistérségben – Bük! – ez az érték 64,8, a Sárvári kistérségben 5,4, az extrém példaként felhozható Hévízi kistérségben 93,4). A látogató turizmus eltartó képessége viszont csekélyebb, mint a tartósabb helyben maradás esetén lenne.

Csak remélhető, hogy az őrségiek – „megfogyva bár, de törve nem” – továbbra is „magabíró” tájként őrzik meg őseik lakhelyét.

Dr. Beluszky Pál

Pável Ágoston és követői

A huszadik század első felében a különböző tudományok még nem ágazódtak sok-sok részterületre, számos tudományág még nem önállósodott. Egy-egy tudós több tudományággal is foglalkozott, akiket polihistoroknak neveztek. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén sok nemzet élt, akiknek saját kultúráját többnyire helytörténeti, honismereti érdeklődésű értelmiségiek kutatták, kevés volt a hivatásos tudós. A történeti Magyarország dél-nyugati szegletében, Vas és Zala vármegyében az első világháború végén 70 ezer szlovén élt. Vallási és oktatási célokat szolgáló könyveket adtak ki a vidék szlovén nyelvjárásában. Írástudóik többnyire papok voltak. Első hivatásos tudósuk, Pável Ágoston Budapesten járt egyetemre, majd Szombathelyen élt és dolgozott. Magyar–latin szakos tanári diplomájával nyelvész-ként, irodalomtörténész-ként, néprajzkutatóként, folyóirat-szerkesztőként polihistornak nevezhető. Fordított és közvetített a kultúrák között, verseket írt anyanyelvén és magyarul. Személyiségében össze tudta egyeztetni a szlovén származástudatot és a magyar patriotizmust. Tanítványa, majd barátja Illyés Gyula költő ezért nevezte „*két nép hű fiának*”, mely állandósult jelzője lett a Pável névnek.¹

Élete

Vashidegkúton (ma: Cankova, Szlovénia) született 1886. augusztus 28-án, az osztrák határ mellett, a történeti Magyarországon. Természetes volt, hogy három nyelven beszéltek a családban – szlovénül, magyarul és németül. Szülei 1883-ban házasodtak össze és 1910-ig éltek Vashidegkúton, majd hét évig a két kilométerre fekvő Laafelden (ma az ausztriai Radkersburg része). Pável Ágoston már 1897-ben elhagyta a szülői házat. Négy évig a szentgotthárdi, majd négy évig a szombathelyi premontrei gimnázi-

¹ *Illyés Gyula: Két nép hű fia. Lirai emlékezés Pável Ágostonra.* In: Jelenkor, 1975. 7. sz. 644–647. old.